

Editorial

Každá společnost představuje určitou „komunitu paměti“. Sociolog Robert Bellah, který zavedl tento pojem, tím chce ukázat na skutečnost, že příslušníci dané společnosti sdílejí určitou „zažitou“ verzi minulosti, která je spojuje a zároveň představuje jeden ze základů utváření kolektivní a kulturní identity. Historická paměť je v naší společnosti často skloňovaný pojem. Často je jí vytýkáno, že je až příliš krátkodobá a že se orientuje pouze na to pěkné a pozitivní. Francouzský historik Pierre Nora hovoří o „společenství paměti“, míní tím ovšem to samé jako Bellah a podotýká, že prostřednictvím vzpomínek odpovídají jedinci a sociální skupiny na to, kdo vlastně historicky, kulturně a politicky jsou.

Neexistuje žádná vyspělá kultura, která by nevycházela z nahromaděných, tradovaných a udržovaných historických vzpomínek a zkušeností, na něž jsou její příslušníci hrdí a které tedy posilují jejich identitu. Kultura bez historie teoreticky nemůže existovat, historii není možné uniknout, jakkoli zní nebo může znít toto tvrzení banálně. Proto se sociologové a historici neptají na to, *jestli* se jedinci a skupiny vyrovnávají s historií, nýbrž na to, *jak* se s ní vyrovnávají.

Tuto otázku si v tomto vydání Sociowebu kladou také všichni, kdo přispěli svým příspěvkem. Úvodní studie představuje teorii historické (kolektivní) paměti francouzského sociologa a filozofa Maurice Halbwachse. S ohledem na výše uvedenou otázku, jak se česká společnost staví k historii, následují dva nestejně početné bloky. První o vyrovnávání se s historií česko-německých vztahů je obsáhlejší. Václav Houžvička ze Sociologického ústavu AV ČR ve své stati „Odlišný pohled na dějiny zdrojem nepochopení?“ definuje základní znaky historické paměti ve vztahu k tzv. sudetoněmecké otázce. Další tři články se vztahují k výzkumu historické paměti a historické identity v česko-saském pohraničí. Ondřej Roubal z Vysoké školy finanční a správní se věnuje ve své studii „Biografický výzkum a historická paměť osídlování českého pohraničí“ motivaci příchodu novoosídlenců do pohraničí po poválečném odsunu Němců. Ilona Scherm z Technické univerzity Chemnitz představuje mezinárodní projekt „Border identities“ a poznatky, které tým, jehož byla členem, získal během výzkumu dvou pohraničních obcí. Hana Kočandrová z Technické univerzity Chemnitz seznamuje s prvními výsledky její rozsáhlé obsahové analýzy českého tisku se zaměřením na události česko-německých vztahů.

Druhý blok je neméně závažný, neboť se dotýká tématu aktuálního a dodnes bolestnému - postojům české veřejnosti vůči komunistické minulosti. Základní trendy ve veřejném mínění představuje Daniela Kunštát „Vzpomínky na minulost aneb sociologie paměti“. Doplňkem článku je krátká recenze publikace „Vyrovnávání se s komunistickou minulostí ve státech střední Evropy“ analyzující, jak probíhá právní vyrovnávání se s komunistickou minulostí v kontextu transformující se společnosti.

Lukáš Novotný, Sociologický ústav AV ČR
Lukas.Novotny@soc.cas.cz

Literatura

Bellah, R. N. 1985. *Habits of the Heart. Individualism and commitment in American Life.* Berkeley: University of California.

Nora P. 1990. *Zwischen Geschichte und Gedächtnis.* Berlin: Wagenbach.

V příštím čísle Sociowebu se budeme zabývat mimo jiné problematikou požadavků na podnikatele být aktivní i v podpoře jiných aktivit, než je maximalizace zisku podniku, problematikou experimentu v ekonomii, porovnáním finanční dostupnosti bydlení ve vybraných zemích a hlavních městech těchto zemí se situací v ČR.

«Teorie pro všechny»

»

Historická paměť podle Maurice Halbwachse

Klíčová slova: historie, teorie, veřejné mínění

Francouzský sociolog a filozof Maurice Halbwachs (1877-1945) patří k předním teoretikům sociologie paměti. Jeho koncept kolektivní paměti (*mémoire collective*), vypracovaný od 20. do 40. let 20. století, patří dodnes k nejužívanějším teoretickým principům [Halbwachs 1992; Egger 2003]. Halbwachsovo dílo znovuobjevil pro současnou sociologii paměti zejména egyptolog Jan Assmann, který velkou část jeho teoretických poznatků a zásad přejal a aktualizoval.

Halbwachs se narodil v Reimsu. Studoval ve Francii a Německu. Zpočátku ho ovlivnil zejména jeho profesor Henri Bergson, v roce 1905 ovšem v Paříži začal navštěvovat přednášky sociologie Émila Durkheima. Od tohoto roku se od filozofie

odvrátil k sociologii. Halbwachs, spoluvydavatel *Année Sociologique*, byl vždy levicově založený a tíhnul k marxismu. Přednášel sociologii na Sorbonně a ve Štrasburku. Jeden rok působil jako profesor sociologie v Chicagu. Během druhé světové války byl socialista Halbwachs zatčen gestapem a v roce 1944 deportován do koncentračního tábora Buchenwald. Během své vědecké dráhy se zabýval pamětí a místy paměti. A jedno takové, právě Buchenwald, dnes společné pietní místo několika národů (*Ort des Schreckens/místo hrůzy*), se mu stalo osudným. Zde se stal pravděpodobně 16. března 1945 obětí nacistického běsnění.

Nepřítomné obrazy

Při formulování teorie kolektivní paměti vycházel Halbwachs ze sociologických a filozofických teorií. S Henri Bergsonem je za jedno v tom, že vzpomínka se utváří z obrazů nepřítomných věcí. Mozek aktualizuje tyto věci v podobě obrazů a přizpůsobuje je specifickým situacím.

Halbwachs se snažil vytvořit opozici svému současníkovi, psychologu Carlu Gustavu Jungovi, který zastával teorii kolektivní *nevědomosti/das Unbewusste* [Jung 1928]. Naproti tomu Halbwachs zdůrazňoval sociální podmíněnost paměti. Jeho koncept je rozhodnou reakcí na pokusy definovat kolektivní paměť jako dědičnou. Halbwachs vidí kontinuitu kolektivně sdíleného vědomí ne v biologii, ale v kultuře. Specifické chování, které člověk získává svou příslušností k určité společnosti a její kultuře, není výsledkem fylogenetické evoluce. Paměť chápe jako určitý vnitřní prostor, který roste s každým jedincem v procesu jeho socializace. Tento prostor obsahuje sumu symbolických a verbálních konvencí a má svůj sociální rozměr. V praxi to znamená, že do procesu vzpomínání se dostává pouze to, co má vztah k přítomnosti. Opakováním vzpomínek vzniká tradice, kterou Halbwachs definuje jako přetvoření vzpomínek v určitou zvyklost.

Individuální paměť

Halbwachs důsledně rozlišuje mezi individuální a kolektivní pamětí. Individuální paměť si utváří každý jedinec během své socializace. Halbwachs zdůrazňuje nutnost komunikativních procesů a vztahů, do nichž jedinec vstupuje. Naše vzpomínky se tedy opírají o to, co jsme se dozvěděli/získali v komunikaci s druhými. Tyto vzpomínky se podle Halbwachse přizpůsobují našemu aktuálnímu vnímání. Jinými slovy: není vzpomínky bez vnímání a není vnímání bez vzpomínky. Na současnost pohlížíme neustále s ohledem na minulost, jedno jestli vlastní prožitou, nebo jinak zprostředkovanou. Je třeba ovšem vzít v potaz, že ostatní vnímají a vzpomínají jinak, v kontextu jiných souvislostí a akcentů. Přítomnost jiných osob ovlivňuje proces vzpomínání, často jej – zejména s ohledem na společně prožité události – zjednodušuje. Svědkové zjednodušují a ucelují proces vzpomínání. V některých situacích určují naše vzpomínky jiní, například každý z nás vzpomíná

na určité události z dětství pouze prostřednictvím zážitků a vzpomínek rodičů. Vzpomínání jedinců často liší, což je logické, každý máme jiný hodnotový žebříček, pocházíme z jiného prostředí atd. Individuální vzpomínání je výsledkem účasti na několika skupinových pamětech (také *skupinových mentalitách*) [Havelka 2002]. Individuální vzpomínky je proto na rozdíl od kolektivních nesmírně těžké analyzovat a empiricky poznat [Alheit 1990].

Kolektivní paměť

Vzpomínka odráží pozici jednotlivce v daném sociálním prostředí. Každý z nás ji sice považujeme za svou vlastní, ve skutečnosti je ovšem ovlivněna sociálním prostředím a kolektivem, v němž žijeme a pohybujeme se [Assmann 1999: 35]. Na to, co prožíváme, vzpomínáme v přítomnosti ostatních, jedno, jestli jsou přítomni fakticky, nebo jen fiktivně. Celé části individuálních vzpomínek se roztavují v kolektivním vzpomínání. Kolektivní paměť řídí jednání a vzpomínání v rámci interakce společnosti a do jisté míry tyto procesy ulehčuje tím, že představuje kolektivně sdílené vzory – jakoby nacvičené - převáděné z generaci na generaci.

Paměť je sociálně strukturovaným orientačním rámcem jedinců a společností určujícím to, co je zapamatovatelné. Je to, jak můžeme říci společně s Halbwachsem a jeho teorií sociální podmíněnosti vzpomínání, tvořivá konstruktivní a sociálně podmíněná aktivita, která pomáhá procesu uvědomování sebe sama především tím, že spoluutváří identitu nebo identity sociálních skupin a představuje systém, podle něhož se odlišuje banální (zapomenutelné) od důležitého (zapamatovatelného). Lidé totiž nejsou schopni si vše pamatovat, tak jako vzpomínají, musí také zapomínat a umět rozlišovat podstatné od nepodstatného. Vytváří se tím „umělá“ kontinuita, která je podle Maurice Halbwachse proto umělá, protože si selektivně vybíráme jen ty historické události a vzpomínky na ně, které jsou významné pro další existenci sociálních skupin (například národa, etnického společenství atd.).

Koncept „kolektivní paměti“, který není v žádném případě jednoznačný a nerozporuplný, vychází z toho, že se jedná prakticky o rekonstrukce minulosti sociálních skupin, tedy adaptaci pradávnych faktů tak, aby odpovídala přesvědčením a duchovním potřebám přítomnosti a vyjadřovala skupinovou identitu [Pešková 1998]. Děje se tak na základě fragmentace vzpomínání, kdy určité události dějin jsou z nejrůznějších důvodů vypuštěny, nebo dokonce tabuizovány.

V této souvislosti je na místě upozornit na teorii rámcové analýzy Ervinga Goffmana, který se v mnoha ohledech odkazuje na Maurice Halbwachse. Zejména společně s ním vychází z toho, že pro každou vzpomínku a zkušenost existují organizační principy, které jsou sociálně konstruovány [Goffman 1974].

Německý orientalista, Jan Assmann dělí kolektivní paměť na *komunikativní* a *kulturní*. Obě formy kolektivní paměti podle něj tvoří v první řadě orientační rámec, z něhož vycházejí jednotlivé individuální paměti. Individuální paměť ovšem neznamená, že se nejedná o paměť, na níž působí sociokulturní a kolektivní vlivy, nýbrž že právě na základě kolektivních orientačních systémů se vytvářejí kvalitativní specifika. Ta však vycházejí z rámce, který představuje komunikativní a kulturní paměť, a jsou jím ovlivňována a usměrňována. Každý ukládáme během života vlastní historické zkušenosti (*komunikativní paměť*), kromě toho ale zohledňujeme také jiné zdroje informací jako např. knihy, muzea atd. (*kulturní paměť*) a vzájemně je spojujeme do subjektivní sítě vztahů. Individuální vnímání dějin je tedy výsledkem vysoce komplexních komunikačních procesů.

K tomu je pochopitelně nutné zohlednit také to, že některé pohledy na minulost získávají institucionalizovanou podobu, jsou rozšiřovány médii a nakonec se stávají do jisté míry normativní, například zachycením v učebnicích. Problém kolektivní paměti ukazuje rozdíl mezi *history*, tedy historií ve smyslu vědecky fundovaného historického vědomí a *memory*, nevědeckého vzpomínání, sdílené verze minulosti. Pochopit rozdíl a poznat podstatu kolektivní paměti lze na následujícím příkladu, záměrně vyhoceně podaném, ovšem výstižném. Kolektivní paměť je totiž nejen nehistorická, ale do jisté míry antihistorická. Chceme-li něčemu porozumět historicky, znamená to uvědomovat si komplexnost a historický kontext, držet se historických fakt a zároveň být schopen jistých distancovaných postojů a akceptovat víceznačnost (také morální) motivů a chování protagonistů historických událostí. To je ovšem mimořádně obtížné a ve své podstatě nemožné, protože každý z nás přistupuje k historii s určitými individuálními dispozicemi, znalostmi, zkušenostmi atd., které naše pohledy individualizují. Kolektivní paměť naproti tomu zjednodušuje. Reflektuje události z jedné perspektivy, vytlačuje – ať už více nebo méně násilně – jiné a vylučuje mnohoznačnost.

Zabývat se historickou pamětí sociálních skupin je ovšem nesmírně důležité, především pro funkci, jež tyto mentální operace sehrávají v procesu formování a posilování identity.

Lukáš Novotný, Sociologický ústav AV ČR
Lukas.Novotny@soc.cas.cz

Literatura

- Alheit, P. 1990. *Biographieforschung: eine Zwischenbilanz in der deutschen Soziologie*. Bremen: Univ.
- Assmann, J. 1999. *Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen*. München: Beck.
- Egger, S. 2003. *Maurice Halbwachs. Aspekte des Werks*. Konstanz: Universitätsverlag Konstanz.

Goffman, E. 1974. *Frame analysis: an essay on the organization of experience*. New York: Harper & Row.

Halbwachs, M. 1992. *On Collective Memory (Heritage of Sociology)*. Chicago: University of Chicago Press.

Havelka, M.; Tuček, M.; Černý, J.; Hudema, M. 2002. *Skupinové mentality*. Praha: Sociologický ústav AV ČR

Jung, C. G. 1928. *Die Beziehung zwischen dem Ich und dem Unbewußten*. Darmstadt: Reichl.

Pešková, J. 1998: *Role vědomí v dějinách*. Praha: NLN.

»

Odlíšný pohled na dějiny zdrojem neporozumění?

Klíčová slova: historie, pohraničí, politika, veřejné mínění

Po roce 1989 prošly česko-německé vztahy rozsáhlou debatou o klíčových událostech vzájemných vztahů v novodobých dějinách. Debata proběhla jak v odborných kruzích, tak v celospolečenském měřítku. Reflexe přinesla určitou míru katarze, ale také poskytla důkaz, že trvá v zásadě dvojí pohled a interpretace společných dějin, česká a německá, případně sudetoněmecká.

Paralelně s tendencemi ekonomické a politické integrace jsme svědky trendu určité „historizace“ současných vztahů zemí střední Evropy. Náznorně lze uvést diskurs polsko-německý. Toto „fázové zpoždění“ emotivně laděných debat lze považovat jednak za důsledek studené války, která konzervovala některé procesy, jež měly proběhnout ve vztazích Německa vůči jeho východním sousedům vzápětí po skončení druhé světové války, ale dále rovněž za přímý důsledek nově se formující identity německé společnosti, která věnuje zvýšenou pozornost osudům Němců vysídlených po druhé světové válce ze střední a východní Evropy.

V této souvislosti se do centra pozornosti německé společnosti dostaly poválečné osudy skupin etnických Němců ve střední a východní Evropě. Pokračuje debata vyvolaná v SRN z iniciativy vysídlených svazů (s podporou stran CDU/CSU) požadujících vybudování Centra proti vyháněním v Berlíně. Z uvedeného důvodu je žádoucí a společensky potřebné studovat odlišnosti historického vědomí Čechů a Němců.

Vřazování vyhnaneckého problému do německého kontextu se stává zdrojem určitých komplikací vůči východoevropským sousedům. Nicméně ve vztahu k polskému a českému prostředí je třeba mít na paměti, že německá minulost a německá současnost sestávají z daleko většího počtu na sobě daleko méně závislých a relativně uzavřenějších světů, než jsme tomu zvyklí. Obdobné konstatování platí i o minulosti Němců v českých zemích: ti nebyli nikdy „reprezentanty“ Němců či Německa. Jejich dějiny představují jednu specifickou oblast dějin německy mluvícího světa, ale zároveň jsou i

součástí dějin českých zemí. V této dvojakosti lze spatřovat specifický rys česko-německé minulosti způsobující užívání paušalizujících stereotypů o Němcích a Německu, k němuž vede zaměňování německých, česko-německých a sudetoněmeckých dějin [Hahnová 2002].

Jakkoliv je tato teze lákavou formulí, nelze ji zcela přijmout, neboť existují příklady propojení a průniků všech těchto „typů dějin“. Neboť dějinní aktéři a jejich činy vstupují do událostí, které se posléze stávají jedněmi dějinami, které lze sice vykládat v referenčním rámci českých Němců, sudetských Němců či „velkého“ Německa, avšak vytváření jejich teritoriálně separátních dějin (i při vědomí zásadních diferencí) je poněkud umělé.

Zůstává tedy otázka: má tzv. zvládnutí dějin opravdu onen očekávaný pozitivní a očistný účinek pro současnou spolupráci Němců s Čechy? Instrumentalizace historických témat v polsko-německém vztahu stačila bilaterální vztahy v relativně krátké době vážně poškodit. Není žádoucí, aby se totéž odehrálo v česko-německých vztazích.

Proto je žádoucí studovat novodobé dějiny konfliktů Čechů a Němců, ale také jejich některá období pozitivní spolupráce, ve vzájemných souvislostech středoevropského prostoru tak, aby studium historické paměti dokázalo *sine ira et studio* pojmenovat příčiny odlišných interpretací zlomových okamžiků společných dějin a přispělo tak ke vzájemnému sblížení a porozumění sousedních národů, specificky Čechů a Němců. Neboť rizikem „nezvládnutého“ vzpomínání je možnost opětovného vyvolání někdejších konfliktů.

Latentní historické *resentimenty* prokázaly po roce 1989 schopnost velmi rychlé etnické mobilizace nejen české společnosti jako celku, ale také značné části jejich elit (nemluvě o rozjitřené atmosféře polského prostředí). Pokud by se podobná mobilizace v budoucnu opakovala v dynamice předvolební kampaně roku 2002, mohla by výrazně ohrozit nejenom kvalitu bilaterálních vztahů ČR a SRN, ale také spolupráci uvnitř Evropské unie.¹

Konfliktní minulost česko-německého soužití symbolizovaná odlišnou kulturou vzpomínání a historické paměti, zůstává přítomna latentně v postojích i jednání lidí, jak na německé, tak na české straně. Výsledky dlouhodobých sociologických terénních šetření výzkumného oddělení České pohraničí poskytují řadu důkazů [Houžvička 2005].²

¹ Kořeny diskursu provázejícího hlasování Evropského parlamentu o přistoupení ČR do EU a související poruchy česko-německé relace tkvěly v odlišné historické paměti české a německé společnosti, jakož i jejich elit.

² Viz např. bulletin *Česko-německé souvislosti* vycházející v letech 2003-2005 (<http://www.borderland.cz>).

Faktor určité opatrnosti ve vztahu k německému sousedovi je srovnatelný s postoji a názory holandské společnosti, jak je reflektují sociologické výzkumy [Verheyen, Soe 1993].

Lze předpokládat, že pokračující diskurs německé společnosti na téma reinterpretace období druhé světové války se promítne do průběhu česko-německého dialogu. V uvedeném kontextu není vyloučené výraznější oživení historického vědomí rovněž v prostředí české společnosti, což implikuje potřebu hlubšího poznání její historické paměti. V tomto smyslu lze téma označit za společensky aktuální.

Procesy evropské integrace, jejichž aktivním aktérem je rovněž Česká republika, předpokládají, že budou překonány mnohé problémy přezívané z minulých (často velmi tragických) událostí, které ovlivnily vztahy mezi evropskými státy a jejich obyvateli. Doznívající důsledky pohnutých událostí minulého století dosud ovlivňují, více či méně zprostředkovanou měrou, aktuální stav česko-německých vztahů.

Mezi ČR a Německem existují základní politické dohody a deklarovaný zájem o všestranný rozvoj spolupráce zahrnující rovněž podporu SRN občanům německé národnosti žijícím v České republice. Vzájemné vztahy obou států se vstupem ČR do Evropské unie výrazně zklidnily a mají kooperativní charakter, avšak faktor historického vědomí zůstává latentně přítomen v bilaterálních vztazích obou zemí. Česká společnost jako celek považuje přes určitou rezervovanost Německo za žádoucího partnera.

Historická paměť a odlišná etnická identita nicméně zůstávají rizikovým faktorem česko-německých vztahů. V konečném výsledku je pro partnerskou stranu obtížné pochopit a odhadnout sousedovy problémy a kroky vedoucí k jejich řešení. Zřídka se stává, že problém je chápán komplexně v rámci širšího nadnárodního prostoru. Tento stav lze chápat jako výzvu pro další prohloubení poznání odlišností historické paměti sousední země s cílem rozšířit vzájemnou informovanost, jejíž deficitní charakter způsobuje, že se prosazují spíše tendence k uplatnění rozdílů/*disparities*, než podobností/*similarities*. Přitom je zřejmé, že mnohem snazší je odstranění faktických neznalostí (jazykové znalosti, školní osnovy a učebnice aj.), než sociálně psychologických bariér emotivního rázu (pocity „jinakosti“ vůči sousedům) uložených v hlubších vrstvách postojů a názorů lidí. Právě těchto hlubších kořenů postojů se dotýká historická paměť.

V této souvislosti je možno připomenout názor, že vědomí české společnosti je „přehistorizované“ v tom smyslu, že představa kontinuálně sdílené historické zkušenosti sehrála důležitou roli při uchování soudržnosti a solidarity moderní české společnosti (viz např. jeden z národních mýtů o tři sta let trvajícím ujařmení Čechů v habsburské monarchii). Najdeme jen málo národů (snad s výjimkou Poláků), u nichž vědomí historických tradic tvořilo tak významný faktor vědomí vlastní identity. Požadovat na Čechách, aby jejich dlouhá minulost, stejně slavná jako tragická, byla nadále považována za uzavřenou kapitolu v zájmu začátku nového partnerství s pohledem do budoucnosti, musí nutně mnoha Čechům

vznít jako výzva ke ztrátě kolektivní paměti [Suda 1995].

Výzkumné projekty realizované týmem České pohraničí zjistily, že mnohostranná asymetrie česko-německých vztahů, jakož i bariéry spolupráce plynoucí z kulturní odlišnosti a nedostatečné jazykové kompetence, spolu s „otisky“ novodobé konfliktní historie způsobují, že spontánní eliminace historických stereotypů v české společnosti probíhá jen pomalu a obtížně. Výzkumné oddělení České pohraničí Sociologického ústavu AV ČR shromáždilo za dobu své existence od roku 1993 značnou sumu empirických údajů o názorech a postojích české společnosti k problematice česko-německých vztahů, což nabízí možnost vřadit tyto poznatky do širšího kontextu a v další etapě výzkumu pojmenovat faktory historického vědomí jako součásti obecnějšího rámce kultury vzpomínání.

Václav Houzvička, Sociologický ústav AV ČR
Vaclav.Houzvicka@soc.cas.cz

Literatura

- Hahnová, E. - Hahn, H. H. 2002. *Sudetoněmecká vzpomínání a zapomínání*. Praha: Votobia.
- Houzvička, V. 2005. *Návraty sudetské otázky*. Praha: Karolinum.
- Suda, Z. 1995. *The Origins and the Development of the Czech National Consciousness and Germany (Working Paper)*. Prague: Central European University.
- Verheyen, D. 1993. *The Germans and their neighbors*. Boulder: Westview Press.

»

Biografický výzkum a historická paměť osídlování českého pohraničí

Klíčová slova: historie, pohraničí, regiony

V oblasti společenských věd se badatelé vědeckých pracovišť, výzkumných ústavů a vysokých škol cíleně zaměřují na otázky související s historickou pamětí ve vztahu k nejrůznějším sociálním jevům a řešením řady sociologických problémů. Obsahy historického vědomí lidí, autentické vzpomínky a sdělené zkušenosti pamětníků jsou na pozadí historických událostí bohatým zdrojem sociologického poznání. K objektům soustavné výzkumné práce řady domácích i zahraničních odborníků patří při objasňování výzkumných témat zejména společenství zajímavá svým specifickým kulturním, politickým, sociálním a obecně historickým vývojem. Velké badatelské pozornosti se při aplikaci výzkumných metod založených na analýze historické paměti obyvatel těší i výzkum obyvatel českého pohraničí a to zejména v souvislostech evropské integrace, přeshraniční spolupráce, modernizačního chování, životního stylu či výzkumu mentalit a identit obyvatel. Například poznání současného stavu teritoriálních identit obyvatel v pohraničí (například lokální,

regionální apod.) je užitečné zkoumat právě na základě historické paměti obyvatel. S použitím biografické metody výzkumu³ jsme se v letech 2000–2005 zaměřili na základě analýzy získaných rozhovorů pamětníků žijících v českém pohraničí (části Euroregionu Nisa) na otázky a souvislosti konstituování nově příchozího obyvatelstva a motivací příchodů do pohraničí v poválečných letech.

V procesu obsazování pohraničí po odsunu Němců byl založen základ sociální a kulturní charakteristiky místních společenství v pohraničí. Postupné usazování nově příchozích obyvatel v regionech českého pohraničí mělo za následek významné změny v sociální, vzdělanostní, kvalifikační či národnostní struktuře. Vedle návrativší skupiny Čechů, která žila v pohraničí před rokem 1938 a byla nucena odejít do vnitrozemí v důsledku Mnichovské dohody a rostoucímu národnostnímu napětí v českém pohraničí, lze na základě analýzy biografických rozhovorů novoosídlenců konstatovat následující skupiny motivů.

Většinová migrace byla založena na reakci obyvatel na poválečnou situaci, kdy šlo o všeobecně přijímanou výzvu vybudovat české pohraničí bez Němců, kteří pomohli rozbit Československo. Tento ideový a většinově přijímaný motiv byl samozřejmě spojen s předpokladem získání materiálních případně i dalších (pracovních) výhod. Na jedné straně existoval „ideový“ motiv tehdejší poválečné atmosféry i propagandy „pomoci vytvořit české pohraničí“, který byl cíleně podporován tehdejší vládní politikou a úzce korespondoval se stavem veřejného mínění. Na straně druhé byla tato ideová motivace, jakkoli upřímně a altruisticky myšlena, naplněna často pragmatickými pohnutkami racionálního řešení nepříznivé osobní či rodinné životní situace. Šlo nejčastěji o získání určitého majetku, lepšího bydlení, hospodářství, pracovního uplatnění. Jednalo se většinou o příslušníky sociálně slabších vrstev s nižším kulturním a ekonomickým kapitálem.

Vedle výpovědí pamětníků dokumentujících vesměs moment „uchopení šance“ a využití příležitosti pro zlepšení vlastní situace – lepší bydlení, možnost hospodařit, vhodné podmínky pro zaměstnání apod. je v mechanismu osídlování pohraničí výrazně zastoupen efekt „sněhové koule“. Ten pochopitelně pragmatické důvody a využití existenčních podmínek novoosídlenci v pohraničí nevyklučuje. Jedná se tudíž o skupinu lidí, která nesledovala vždy jako primární cíl nějaký užitek či výhodu, ale stěhovala se z důvodu potřeby či nutnosti následovat rodiče, příbuzenstvo či partnery. Nebo budoucí osídlenci pouze příbuzenstvo a známé v pohraničí příležitostně navštívili a po té se rozhodli zůstat.

³ Biografický materiál byl získán v rámci mezinárodního výzkumného projektu „Biografická identita v pohraničí“ 2000-2005. Výzkum byl zaměřen na mezigenerační srovnání nejstarší (generace dědů) a nejmladší generace (vnuků) v otázkách identity života v pohraničí v rámci Euroregionu Nisa. Řešitelé: Univerzita Göttingen, Univerzita Wrocław, Sociologický ústav AV ČR.

V podobně motivovaných biografických vyprávění a vzpomínkách pamětníků se ukazuje, jak významnou roli v osidlování pohraničí sehrála náhoda, spontaneita a „síla“ okamžiku při rozhodnutí usadit se. Přistěhovalci současně využili potenciálu a výhod (dříve či později), které pohraničí nabízelo. Vedle ocenění krajiny a lesů, rodiny novoosídlenců nejčastěji využily možnosti zlepšit situaci s bydlením nebo se chopili příležitosti většího hospodářství.

Promyšleně zjištěný motiv – motiv rychlého obohacení reprezentují tzv. „zlatokopové“. Jednalo se většinou o jednotlivce a malé skupiny lidí, kteří se snažili nashromáždit co nejvíce hmotného majetku a vrátit se zpět, většinou do vnitrozemí. Většina z nich odešla do roku 1948. Přesto, že nemáme k dispozici žádný biografický rozhovor „zlatokopa“, můžeme tento motiv charakterizovat slovy pana S. „Taky sem přišlo mnoho lidí v 45. který už tady dávno nejsou. Vyrabovali a šlo se co si budem povídat... my sme náhodou nebyli z těch kdo sem šel hledat nějaký poklady a nebo podobně protože tady byla fůra lidí který sem šli za tím Ty co sem přišli na to vyrabování ty už tady nebyli v 48“ (přepis z rozhovoru s panem S. – nar. v roce 1938 v Praze). O lidech, jejichž příchod do pohraničí byl motivován čistě zjištěnými úmysly, vyprávějí i další pamětníci. Pana Řeháka, který vzpomíná na rok 1945 a přistěhování do vesničky Kamenice, doplňuje manželka slovy „A taky byli lidi který sem přišli prostě a vyhrabali a vybrakovali baráky nabalili do kufru a vedešli a už se sem nevrátili, jenom vyrabovat baráky. No těch bylo taky hodně no to je jasný“ (přepis z rozhovoru s panem Řehákem, nar. v roce 1926 v Praze-Holešovicích, kovář – část výpovědi jeho manželky). Kritický přístup k lidem motivovaným relativně snadným způsobem obohacení, vyjadřuje ve vyprávění paní Svobodová. Zjištěný motiv „zlatokopů“ rovněž odsuzuje a důrazně se vůči němu vymezuje „Válka, žádná válka nestojí za nic že jo. To sou jenom pohromy a když je po válce tak ty lidi se trošku semknou k sobě, víte. Tak to bylo i po tuhlencty naši ale když potom šlo do toho pohraničí íííí, tak to bylo takový, některý si tam přišli zarabovat a utíkali zpátky a my co sme tady zůstali tak my sme byli ty poctivý který tady zůstali pracovat a kterým na tom záleželo“ (přepis z rozhovoru s paní Svobodovou – nar. v roce 1920 na Slovensku).

Zjištěný motiv příchodu do pohraničí, touha po obohacení lidí a fenomén „zlatokopectví“ je v biografických rozhovorech pamětníků shodně charakterizován jako amorální, vypočítavý a přinejmenším nepoctivý. Výpovědi novoosídlenců, kteří v pohraničí zůstali, poukazují na snahu důrazně se vymezit a distancovat od skupiny „zlatokopů“, kterou společně odsuzují. Zajímavý je moment sociální diferenciace a vědomé rozlišování na skupinu „my“ a „oni“. „My“ – kteří jsme uvažovali zodpovědně, zachovali se poctivě a morálně, dokázali se vyrovnat s různými nesázemi a v pohraničí i přesto zůstali – na rozdíl od „oni“ – kteří „vyhrabali, vybrakovali, vyrabovali, zarabovali, odešli a utekli“. Otázkou je, do jaké

míry tento moment vědomé sociální diferenciace posiluje vztah k místu a z významňuje proces identifikace obyvatel pohraničí po roce 1989. Právě z těchto skupin lidí mnozí, kteří z pohraničí odešli, restituovali po roce 1989 majetky, které opustili. Nemovitý majetek si tehdy mnozí „zlatokopové“ nechali zaregistrovat na katastrech, o který v rámci restitucí požádali. Vzniká tak morální problém nároků na tyto majetky ze strany těchto jednotlivců (i jejich potomků), kteří často sledují pouze vlastní ekonomický zájem, aniž by se snažili vytvářet k těmto majetkům jako součásti pohraničního území hlubší a zodpovědnější vztah. V současnosti se jedná nezřídka o majetky v lukrativních lokalitách pohraničí. Nutno zmínit, že tito restituenti v pohraničí většinou nežijí.

Přesídlenci – jedná se o skupiny obyvatel, kteří byli přesídlováni většinou hromadně na základě politických rozhodnutí a mezinárodních dohod. Zahraniční skupiny jako například Volynští Češi, tzv. rumunští Slováci a Češi z Polska byli nejčastěji umísťováni do nedostatečně obydlených obcí. Postupně byli socializováni kulturou majoritní společnosti a postupně tak přicházeli o specifika vlastní kultury, tradice, zvyky a náboženství.

Služební motiv – část nových osídlenců byla do pohraničí přeložena nebo dostala umístěnku na různá místa ve státním aparátu. Jednalo se například o zaměstnání na dráze, v lesnictví, zdravotnictví či školství. Významnou a zřejmě největší skupinou byli služební přesuny policie a vojáků, zejména v první polovině padesátých let v souvislosti se zřízením pohraniční stráže.

Ať byl motiv příchodu lidí do pohraničí jakýkoli, objevují se v biografických rozhovorech novoosídlenců vedle nostalgických stesků po domově a vzpomínkách na rodiště, rovněž projevy nespokojenosti, rozčarování a nenaplnění původních představ života v pohraničí. Významné jsou zejména spontánní pasáže vyprávění o začátcích života v pohraničí a prvních zkušenostech krátce po osídlení. O způsobech vytváření nového domova, instinktivním hledání bezpečí a jistot. V biografických novosídlenců se objevují vzpomínky, které se vztahují k tomu, co můžeme nejlépe označit jako prožitek „terra incognita“.

Ondřej Roubal, Vysoká škola finanční a správní
Praha
ondrej.roubal@vsfs.cz

Literatura

- Alheit, Peter - Szalachcicowa, Irena - Zich, František et al. Biographien im Grenzraum: Eine Untersuchung in der Euroregion Neisse. Dresden: Neisse Verlag, 2006. 545 s. ISBN 3-934038-23-9.
- Roubal, Ondřej. Regionální identita obyvatel českého pohraničí. In: Zich, František (ed.) Přeshraniční vlivy působící na místní společenství pohraničí ČR. 1. vydání. Ústí nad Labem: Univerzita J. E. Purkyně, 2005. s. 146-156. ISBN 80-7044-721-4.

- Roubal, Ondřej. "The Regional Identity in the Relations of Globalization and Modernization". Czech-German Connections, 2004, Vol. 2, No. 2, s. 8-9, ISSN 1214-7567. Dostupný z [www: http://www.borderland.cz/bull_gb2.pdf](http://www.borderland.cz/bull_gb2.pdf).
- Zich, František - Roubal, Ondřej - Spalová, Barbora. Mezigenerační biografická konfigurace obyvatel české části Euroregionu Nisa. 1. vydání. Praha: Sociologický ústav AV ČR, 2003. 119 s. ISBN 80-7330-024-9.
- Zich, František - Roubal, Ondřej - Kunz, Vilém - Rytina, Jan. Sociální potenciál regionu. Vysoká škola finanční a správní. Praha: Eupress, 2006. 103 s. ISBN 80-86754-69-3.

»

Jak šly dějiny česko-saskou hranicí

Klíčová slova: historie, pohraničí, regiony, veřejné mínění

O projektu

V letech 2000 až 2003 se podílelo šest evropských univerzit na realizaci výzkumného vědeckého projektu s názvem „EU Border Identities“. Projekt byl financován z výzkumných programů Evropské unie a jeho cílem byl výzkum konstrukce identit v pohraničních regionech podél východní a jihovýchodní hranice Evropské unie v období před východním rozšířením Evropské unie a analýza obrazů sebe sama a sousedů v pohraničních zemích, které ještě před několika lety rozdělovala železná opona. Pracovali jsme s využitím kvalitativních metod sociálního výzkumu (diskursivní analýza a etnografické metody). Podobnosti a rozdíly jsme zkoumali na základě archivní práce, obsahové analýzy médií a fotodokumentace. V druhé fázi projektu jsme realizovali terénní šetření, a to pomocí rozhovorů s představiteli třech generací vybraných rodin. Tím jsme mohli poznat mezigenerační specifika a posuny obrazů, které respondenti mají o sobě sama a o sousedech. Detailně jsme přitom analyzovali, jak se tyto obrazy přenášejí z generace na generaci, jak se proměňují, jak probíhá jejich transport a jaké faktory působí na jejich proměnu. Respondenty jsme vyzvali k vyprávění svých příběhů a zážitků vždy pomocí určitého „triggeru“, většinou určité ukázky z historie jejich regionu, nebo fotografie zachycující nějakou významnou událost v regionu.

Projekt probíhal na území bývalé železné opony mezi východem a západem Evropy, tedy také například na bývalé německo-německé hranici. Výzkumy jsme prováděli v obcích, které byly i přes svou geografickou blízkost v minulosti několikrát rozděleny, které spojuje celá řada událostí z historie a které i přes svou polohu dnes vykazují velké rozdíly (v životní úrovni, politické příslušnosti atd.).

Dochované obrazy hranice a lidí z její druhé strany jsme konfrontovali s významem hranice v kontextu žitého prostoru obyvatel těchto regionů. Vycházeli jsme z hypotézy, že pokud si respondenti jsou vědomi těchto obrazů a událostí, které se staly na druhé straně hranice, pak se mohou sami zasazovat o co nejlepší,

nejvíce harmonické soužití se sousedy. Náš projekt tedy přispěl i k zajištění míru v Evropě.

Kromě mezigeneračních rozhovorů jsme se dotazovali místních politiků (lokálních elit) na současnou situaci v pohraničních regionech a v obcích, na realizované a plánované přehraniční projekty posilující vzájemnou spolupráci se sousedy atd. (INTERREG, PHARE CBC).

25členný výzkumný tým se skládal z pracovníků z devíti evropských zemí různého disciplinárního zaměření. Všichni ovšem zpracovávali cíle projektu a získaná data za použití stejné metodiky. Na projektu se podíleli univerzity Southampton (UK), Wolverhampton (UK), Chemnitz (D), Klagenfurt (A), Triest (I) a Bern (CH). Hlavní řešitelkou projektu byla prof. Ulrike H. Meinhof, vedoucí Německých kulturních studií na Univerzitě Southampton. Informace o projektu je možné získat na internetové stránce www.borderidentities.com.

Česko-německým pohraničím se zabývala katedra germanistiky TU Chemnitz. Vědecký tým pod vedením prof. Dr. Wenera Hollyho zkoumal reflexi historie v rozhovorech a biografiích v hraničních sousedských obcích Bärenstein-Vejprty.

Stopy česko-německé historie v biografických rozhovorech

Vztahy mezi Čechy a Němci pojí více než tisícileté společné dějiny. Různé historické události z těchto dávných let působí na sousedské klima v mnoha ohledech dodnes. Třebaže to nějak nevnímáme, tak ovlivňují nejen pohled na souseda, ale i na sebe sama. Zároveň se podílejí na utváření současného konfliktního, nebo smířovacího potenciálu. Právě z tohoto důvodu jsme se vydali po stopách česko-německé historie (alespoň té části, která se odehrála v posledních dvou staletích).

Během našeho výzkumu se ukázaly být obzvláště významné tři historické události, které jsou odlišně vnímány Čechy a Němci.

- Příchod nacistických vojsk na sudetská území po mnichovské dohodě v říjnu 1938. V případě Vejprty to bylo 5.10.1938 [Holly 2002]
- Útěk a vyhnání, vysídlení, transfer, odsun v letech 1945/46 – tyto různé pojmy nejsou pouze důkazem odlišného jazykového nazývání tohoto procesu, nýbrž poukazují sami o sobě na odlišné vnímání této historické události [Holly 2005]
- Příchod vojsk „Varšavské smlouvy“ v říjnu 1968, který zažili na vlastní kůži také obyvatelé Bärensteinu a Vejprty [Holly 2006]

Při vyhodnocování rozhovorů jsme se zaměřovali zejména na to, jak se respondenti snaží určitým tématům vyhýbat, potlačovat jejich význam a jak se to projevuje v jejich jazykovém projevu; dále nás zajímalo, jak vnímají jejich vlastní okolí a skupiny jiné, jak o nich hovoří atd. Naším dalším cílem bylo

vyzkoumat názory respondentů na různé historické události a zjistit, z čeho se skládá jejich historická identita.

Z výsledků výzkumů

Velmi nás při analýze výsledků překvapilo, že více než deset let od politických převratů v Československu a východním Německu jsou tato politická a historická témata stále ještě velmi tabuizována. Zatímco na saské straně, tedy v Bärensteinu, se v komunikativní paměti nejstarší generace, která všechny tři výše uvedené historické události zažila, objevují vzpomínky a zmínky o „příchodu Hitlera“ v roce 1938 a alespoň politicky angažované osoby dokáží hovořit o útěku a vyhnání, je situace na české straně zcela jiná. Z našich výzkumů vyplývá distancování se od těchto historických událostí, a to u všech generací. Za zmínku zcela jistě stojí ne příliš pozitivní zjištění o tom, jak fatálně málo ví o těchto historických událostech nejmladší generace na obou stranách hranice. Zde můžeme hovořit o kolektivním nevědomí. Přitom je na místě se domnívat, že historické události jako například události z roku 1938, nebo okolnosti útěku a vyhnání by již po více než deseti letech od politického převratu měly být dostatečně reflektovány v hodinách dějepisu. Ponechávám přitom stranou odpověď na otázku, zda zjištěná neznalost souvisí spíše s nezájmem žáků o historii, nebo zda zde svou roli hrají učební plány případně nedostatečné tematizování těchto událostí v hodinách dějepisu. Závěrem můžeme konstatovat, že o historických událostech je možné vést diskusi pouze v tom případě, pokud diskutující strany znají historická fakta. Nejmladší generace žijící dnes v pohraničí by v tomto ohledu měla mít nejlepší možnost dozvědět se od svých starších příbuzných z první ruky o událostech, které šly česko-saskou hranicí. Tento transport se ovšem často nedaří. Svou roli zde sehrává zcela jistě i politika tabuizování prováděná po desetiletí komunistickým Československem a Německou demokratickou republikou.

Ilona Scherm, Technická univerzita Chemnitz
scherm@hrz.tu-chemnitz.de

Literatura

Holly, W. 2002. Traces of German-Czech History in Biographical Interviews at the Border: Constructions of Identities and the Year 1938 in Bärenstein-Vejprty. in Living (with) Borders. Identity Discourses on East-West Borders in Europe. Edited by Ulrike H. Meinhof. Aldershot: Ashgate, 95-118.

Holly, W. 2005. „Mit nischt“ Zur Semantik von ‚Vertreibung‘ in biographischen Interviews an der deutsch-tschechischen Grenze zwischen Sachsen und Böhmen. in Alles wird gut. Beiträge des finnischen Germanistentreffens 2001 in Turku/Åbo, Finnland. Edited by Dagmar Neuendorff; Henrik Nikula ;Verena Möller. Frankfurt am Main: Lang, 55-83.

Holly, W.; Scherm, I. 2006. „Halt lieber die Gusche“. Der Einmarsch in die ČSSR 1968 in der Erinnerung sächsischer Grenzbewohner. In: Deutsche Sprache nach der Wende. Themenheft ZfAL, Heft 45. Edited by Ulla Fix. Frankfurt/Main 2006, S. 53-72.

»

Obraz sjednocujícího se Německa v Mladé frontě Dnes

Klíčová slova: historie, pohraničí, regiony, veřejné mínění

Předkládaný článek je součástí širšího výzkumu obrazu Němců v českém tisku (MfD, LN a Právo) v době znovusjednocení Německa, který bude dokončen v průběhu roku 2007 jako disertace na Technické univerzitě v Chemnitz. Ze širokého spektra možností analýz novinových článků byla zvolena obsahová analýza a rozbor karikatur, které se k danému tématu hojně vyskytují.

MfD byla vybrána jakožto nejčtenější celostátní seriózní deník. Rešerše byla prováděna od 07/1989 až do 12/1990, tedy v přelomové fázi českých a německých dějin. Novinové články byly vyhledávány z archivovaných vydání, jelikož zpracovávání časové období není k dispozici v elektronické podobě. Tematicky je rešerše ohraničena na jedné straně úteků občanů NDR na velvyslanectví SRN a na straně druhé prvními celoněmeckými volbami. Sledovány byly především politické události v evropském s světovém kontextu.

Celkem bylo ve zkoumaném časovém období v MfD nalezeno 478 článků, které lze tematicky rozdělit do pěti základních skupin: vývoj v NDR (ve východní části Německa po sjednocení), vztahy mezi NDR a SRN, diplomatická jednání, vztahy obou německých států k Československu a ekonomické aspekty sjednocení. Zde je však třeba upozornit na četný výskyt prolínání témat.

Každé základní téma bylo dále rozčleněno do několika (4-5) podtémat. Celkový počet novinových článků v MfD k sjednocení Německa je překvapivě vysoký, a to i v porovnání s jinými denníky např. s LN, v kterých jich vyšlo k tomuto tématu přibližně o třetinu méně.

Největší pozornost byla jednoznačně věnována vztahům mezi NDR a SRN. Nejčastěji se v rámci tohoto tématu psalo o útěku občanů NDR na západoněmecká velvyslanectví a o první fázi sjednocení obou německých států, která se týkala převážně diskusí o tempu a intenzitě sjednocování. Naopak nejméně se vyskytují články o ekonomických aspektech sjednocení a to v evropském kontextu. Téměř detailně se však psalo o přípravě a ratifikaci tzv. německo-německé smlouvy, která zaváděla v platnost měnovou, hospodářskou a sociální unii a byla nevratným a zásadním krokem při sjednocování Německa.

Dále následuje krátký komentář k jednomu z hlavních témat: vztah obou německých států k Československu. Tomuto tématu věnuje MfD poměrně málo pozornosti, což je překvapivé a bude to ještě cílem dalších obsahových analýz. Z publikovaných článků se jich většina více či méně týká česko-německé minulosti, některé se věcně zabývají budoucím vývojem vzájemných vztahů. Nenajdeme zde úvahy či podrobné analýzy o možném budoucím postavení

Československa vedle sjednoceného Německa ani s tím spojené perspektivy nových vztahů či možných obav. A pokud ano, je tato tematika jednoznačně spojena s postavou Václava Havla a jeho návštěvami a projevy v zahraničí. V LN je tato problematika naopak často zastoupena, a to ve spojitosti s Jiřím Dienstbierem a jeho *Sněním o Evropě*. To samé lze de facto konstatovat i o československých postojích a názorech na samotný proces sjednocování Německa a jeho budoucí roli a vliv v Evropě.

V MfD se nejvíce vyskytují články o porovnání českých a německých poměrů, z kterých vyplývá velká asymetrie mezi oběma sousedními zeměmi. SRN je často prezentována jako československý vzor, který by mělo Československo následovat, pokud chce vstoupit do Evropy jako plnohodnotný člen.

Poměrně hojně se píše o sudetoněmecké problematice, o počátcích diskuse české a německé resp. bavorské strany o poválečném vývoji, potřebě omluvy a odpuštění. Tyto články předznamenávají svým politizováním, obsahem a celkovým zaměřením budoucí dlouhotrvající neporozumění v česko-německém dialogu. Často se k česko-německým vztahům vyjadřují i známé osobnosti jako např. kardinál Tomášek či Miloš Forman.

Historický podtext mají i často zmiňované státní návštěvy vrcholných politiků. Největší pozornost si zasloužila nejen první státní návštěva V. Havla v roli prezidenta do NDR a SRN, ale i symbolická návštěva Prahy R. von Weizäckra v den 51. výročí vyhlášení protektorátu Čechy a Morava. Články zabývající se přímo historickými tématy se týkají nejčastěji odezvy na omluvu NDR za účast na potlačení Pražského jara i za utrpení druhé světové války. Ve velmi malé míře se vyskytují články o vzájemném obchodu, které se týkají převážně poklesu vývozu československého zboží do NDR a s tím spojenými ekonomickými problémy.

Je zajímavé, že na rozdíl od jiných témat není v článcích o česko-německých vztazích prakticky vůbec zmiňována postava spolkového kancléře Helmuta Kohla. V této souvislosti se spíše objevují jména spolkového prezidenta Richarda Weizäckra a ministra zahraničí Hanse-Dietricha Genschra.

V článcích MfD o česko-německých vztazích nenalezneme přes jejich častou spojitost s historií žádné výrazné obavy ze silného sjednoceného Německa ani negativní stereotypy. To je zřetelné také např. v porovnání s polsko-německými vztahy a diskusí o garanci hranice na Odře a Nise.

Hana Kočandrlová, Technická univerzita Chemnitz
hana_kocandrlova@hotmail.com

»

Vzpomínky na minulost aneb sociologie paměti

Klíčová slova: historie, politika, veřejné mínění

Řada sociologů si už na úsvitu 90. let všimla rozporu mezi tzv. socialistickou mentalitou a svobodným duchem liberální demokracie a tržní ekonomiky. Více svobody (zvláště v ekonomické oblasti) způsobilo méně rovnosti ve výsledcích, více osobního rizika a odpovědnosti za vlastní osud a složitější výběr. Také v české společnosti, podobně jako v ostatních tranzitivních zemích, byl jen několik let po listopadu patrný posun od vnímání a hodnocení systémové transformace z hlediska hodnot (tzn. že něco je hodnoceno jako „správné“) k vnímání a hodnocení z hlediska zájmů (jako „výhodnější pro mě a pro lidi jako já“).

Legitimita režimu založeného na svobodných volbách brzy přestala kompenzovat v očích veřejného mínění tíživé sociální dopady; začal být pocíťován kontrast mezi (souběžnými) procesy, politickým a ekonomickým přechodem, mezi rychlostí demokratizace a pomalostí zavádění prosperujícího a účinného tržního hospodářství. Došlo k určité erozi všeobecně rozšířené důvěry v lepší budoucnost, k podlomení „transformačního entuziasmu“ připisovaného radikálním reformám a politickým elitám, které budovaly svůj profil na jejich zavádění.

Program ekonomické transformace začal ohrožovat nejen základní životní zájmy určitých skupin, ale i jejich samotnou existenci (zaměstnanci státních podniků, družstevníci atd.). Vytvořil autentickou hrozbu pro životní úroveň mnoha domácností, a to i těch částí společnosti, které se s komunistickým režimem (přínejmenším) nijak výrazně neidentifikovali.

Ona „socialistická mentalita“ tak zůstala výrazně zakořeněná v primárních skupinách, zvláště pak v segmentech společnosti, které se potýkají s ekonomickými těžkostmi a nejsou s to přijmout novou strategii kompatibilní s tržním prostředím. Některé skupinové zájmy – odvozené od vnímání životní úrovně, sociálního zabezpečení skupiny, pozice ve statusové hierarchii atd. – zůstaly definovány vzorci starého systému, jeho institucí a příznačné etatické sociální struktury, a v prostředí radikální systémové změny vytvořily přirozenou sociální základnu politických formací, které zachování starého systému nebo jeho částí obhajují (zejména státem řízenou ekonomiku). Pro celou řadu nemalých společenských skupin, zvláště lidí s nižším vzděláním a následně s nižší možností uplatnění na trhu práce, znamenaly důsledky reformy existenční (a koneckonců i existenciální) úzkost a, slovy polského sociologa Wnuka-Lipiňského, „nesnesitelné břemeno, které vytváří tužby vzdát se svobody, aby znovu získali pocit bezpečí a redukovali nejistoty zítřka, které jsou imanentní součástí svobody“.

To vše vyvolalo nostalgické vzpomínky na „staré dobré časy“, cosi na způsob svérázného komunistického revivalu. Legitimizační strategie české demokracie se však výrazně opírala o odmítnutí komunistické minulosti jako celku, přičemž jistým paradoxem se stala legální existence politického subjektu s rodokmenem v totalitní státostraně. KSČM představuje specifickou metamorfózu komunistické mašinérie, její modifikovaná ideologie nicméně opatruje kontinuitu komunistického dědictví a k mobilizaci voličů používá třídně zabarvené autoritářské, sociálně populistické a etnonacionalistické strategie. Navíc jde (nejen) ve středoevropském regionu o jisté unikum - v žádné z postkomunistických zemí nehraje komunistická (z komunistické strany vzešlá) a zároveň jen málo transformovaná strana analogickou úlohu ve stranickém systému, v žádné z nich nemá tak vysokou voličskou podporu.

Dějinná fikce radikálního odtržení se od komunistického režimu také nachází jen malou oporu v české společnosti, která v sobě chová nejružnější podoby historické paměti, odvíjející se od plurality politických a sociálních identit. Kromě toho se po roce 1989 také Češi stali součástí celosvětového fenoménu, který soudobá historiografie trefně označuje jako „konjunkturu memorialismu“, to jest procesu vedoucího v posledních desetiletích k bezprecedentní demokratizaci a autonomizaci nejružnějších forem laicky vytvářené historické paměti ve společnosti a ke ztrátě výlučného postavení historiografie jako jediné oprávněné vykladačky dějin.

V této souvislosti přineslo pozoruhodné výsledky šetření Centra pro výzkum veřejného mínění SOÚ AV ČR, v.v.i. z října 2006, ve kterém byly mimo jiné zjišťovány názory obyvatelstva na společenské poměry dnes a před rokem 1989.

U otázky týkající se srovnání současných poměrů a poměrů před listopadem 1989 se respondenti dělí do tří základních skupin: první tvoří 33,1 % dotázaných, kteří považují dnešní období za lepší, druhá část čítající 31,4 % nepovažuje zlepšení či zhoršení za přesně určitelné. Třetí část dotázaných (13,1 %) je toho názoru, že před rokem 1989 byly v české společnosti poměry lepší, než jsou nyní (problematika se podle názoru dotázaných netýká celých 12,6 % z nich). Poměry lepší před listopadem 1989 uvádějí častěji lidé starší šedesáti let, lidé ekonomicky neaktivní, zejména důchodci, dále lidé se špatnou životní úrovní, nízkými příjmy a voliči KSČM. Opačný názor, tedy že poměry jsou lepší v dnešní době, častěji deklarují lidé ve věku 30-44 let, lidé ekonomicky aktivní, zejména osoby samostatně výdělečně činné a vedoucí zaměstnanci, lidé se středoškolským vzděláním s maturitou, lidé s vysokoškolským vzděláním, lidé s vyššími příjmy, lidé s dobrou životní úrovní a voliči ODS.

V další otázce oslovení srovnávali svůj dnešní život se situací před listopadem 1989 ve vybraných oblastech. Ve většině sledovaných

oblastí se dotazovaní přiklánějí k názoru, že dnešní život je v porovnání se situací před listopadem 1989 lepší. K nejméně výraznějšímu zlepšení došlo podle české společnosti v možnosti cestovat (66,5 % zlepšení : 5,2 % zhoršení), v přístupu k informacím (64,2 % zlepšení : 2,9 % zhoršení), v možnosti svobodně žít (55,4 % zlepšení : 2,5 % zhoršení) a v možnosti říkat své názory (53,6 % zlepšení : 6,8 % zhoršení). Pozitivní hodnocení také převládá v možnosti přístupu ke kultuře (38,6 % zlepšení : 15,6 % zhoršení), v celkovém pojetí života (36,0 % zlepšení : 18,6 % zhoršení), v životní úrovni (34,9 % zlepšení : 30,8 % zhoršení), v osobní pohodě (34,5 % zlepšení : 17,7 % zhoršení), v soukromém životě (34,2 % zlepšení : 12,3 % zhoršení), v dění v místě bydliště (27,4 % zlepšení : 9,3 % zhoršení) a v politickém životě v zemi (21,2 % zlepšení : 13,7 % zhoršení). Naopak podle dotázaných došlo ke zhoršení v oblastech: pocit sociálních jistot (10,7 % zlepšení : 51,0 % zhoršení), pocit bezpečí (14,2 % zlepšení : 48,0 % zhoršení), zabezpečení ve stáří (11,1 % zlepšení : 44,3 % zhoršení) a v pracovním uplatnění (22,5 % zlepšení : 28,6 % zhoršení).

Tato a podobná zjištění mohou ilustrovat fakt, že přinejmenším z perspektivy individuálních osudů „nic není černobílé“. Lidé jsou zkrátka komplikované bytosti, jsou to nejednoznačná stvoření pohybující se v nejednoznačných okolnostech a časoprostorových souřadnicích. Pro člověka může být někdy těžké odlišit otázku na povahu režimu a podobu jeho vlastního života v tomto režimu, obecné od partikulárního. Mnozí tak současnost projektují do minulosti - a naopak. I v dobách komunismu lidé „nějak žili“, měli důvody být alespoň někdy - třeba i často - šťastní. Nemuselo ale vždycky jít jenom o nějaké privátní radosti v celospolečenském marasmu, hranice mezi osobním a veřejným koneckonců nemusí být vždy zřetelně vymezená. Paměť či reflexe minulosti je zkrátka vždy tak trochu odleskem aktuálního bytí.

Daniel Kunštát, Sociologický ústav AV ČR
Daniel.Kunstat@soc.cas.cz

»

«Recenze»

Vyrovnaní se s komunistickou minulostí ve státech střední Evropy

Vyrovnaní se s komunistickou minulostí ve státech střední Evropy. Sborník příspěvků středoevropských ústavních soudců. Praha 2003, Linde. ISBN: není

Sborník „Vyrovnaní se s komunistickou minulostí ve státech střední Evropy“ je významným příspěvkem do politicko-právního diskursu o postojích veřejnosti vůči komunismu. Přispěli do něj ústavní soudci např. z ČR, Slovenska, Polska, Slovinska nebo Maďarska.

Základní informace o českém právním vyrovnávání se s minulostí předkládá bývalý ústavní soudce Vladimír Klokočka. Podle něj učinila česká polistopadová politická špička velkou chybu tím, že „nepojmenovala zlo“ (s. 7). Pojem sametová revoluce proto považuje za „dezorientující“ (s. 7), neboť politici i celá společnost projevíli vyšší míru tolerance vůči stoupencům komunismu, čímž poskytli větší prostor pro přehodnocení jejich postojů a pro jejich „adaptaci“ na nový režim. Toto jejich včlenění do společnosti proběhlo podle Klokočky bez větších potíží, a to i přesto, že v říjnu 1991 byl schválen lustrační zákon.

Další významnou chybou podle Klokočky, který byl ústavním soudcem od roku 1993 do roku 2003, bylo, že se nepodařilo okamžitými zásahy zajistit státní majetek před jeho „rozplýváním a rozkrádáním“ (s. 7). To byl přitom v českém prostředí, v němž stát koncentroval majetek v podstatně větší míře než např. v Maďarsku nebo Polsku, zcela mimořádný úkol.

Prvním zásadním krokem k českému právnímu vyrovnání se s komunistickou minulostí se pro Klokočku stal zákon 198/1993 Sb., o protiprávnosti komunistického režimu, a to proto, že komunistický režim je v něm označen za „zločinný, nelegitimní a zavrženíhodný“. Dále jsou v něm uvedeny způsoby, rozsah a obsah represí režimu, který je chápán jako nástroj moci a útlaku. Význam zákona tkví dále v tom, že stanovil promlčecí lhůty trestných činů.

Klokočka poukázal ve svém příspěvku také na další komplikace, které brzdily či v mnoha ohledech bránily „pojmenování zla“. Z nichž za stěžejní považuje skutečnost, že právní aparát tvořili i v období po roce 1989 soudci „starého režimu“. Bývalí členové komunistické strany tvořili ještě několik let od pádu režimu více než polovinu obecních soudců.

V českém právním prostředí v období politického převratu na sebe narážely dvě koncepce. Podle první měla být zajištěna co největší právní kontinuita, měla by tedy být převzata podstatná část starého právního

systemu. Naproti tomu se ovšem přirozeně ozvali ti, kteří „si uvědomovali, že se totalitní režim choval absolutisticky všude tam, kde dodržení vlastního práva pokládal za politicky nepřijatelné“ (s. 9). Tato skupina požadovala důsledné prosazení právního státu. Za vzor si přitom určili předválečný právní pozitivismus. Polistopadová doba se pak vyznačovala střídavými vítězstvími těchto táborů.

Klokočka se pozastavuje nad skutečností, že z řady příčin neuspěly pokusy o trestní stíhání osob, jež se podílely na zločinech komunismu. Neúspěšné bylo zejména stíhání nejvyšších představitelů komunistického režimu (Jakeš, Lenárt, Štrougal). Do 1.4. 2003 bylo odsouzeno celkem 15 osob, přičemž 7 k nepodmíněným trestům od 1,5 roku do 5 let. Jak konstatuje Klokočka, je tato bilance vzhledem k rozsahu zločinného počínání komunistického režimu žalostná, pokud tedy uvážíme, že počet odsouzených osob z politických důvodů během komunistického režimu odhaduje Úřad pro dokumentaci a vyšetřování zločinů komunismu na 280 000. 234 osob bylo popraveno, nejméně 300 zemřelo ve vyšetřovací vazbě, 176 bylo zastřeleno na státních hranicích při útěku a 88 zahynulo v drátech napájených elektrickou.

Klokočka ve svém příspěvku také místy komentuje současnou politickou scénu. Podle něj se v důsledku komunistického režimu ve společnosti utvořila averze vůči politickému stranictví, což se projevuje „chatrnou členskou základnou“ a nedostatečně ideologicky vyprofilovanými politickými stranami.

Také další příspěvky poskytují přehled přístupů ke komunistické minulosti. Zajímavý je například pohled na vyrovnání se s minulostí od pracovníků Ústavního soudu SRN Christopha Krehla a Johannese Möllera. Podle nich se očekávání obyvatelstva nových spolkových zemí, že osoby odpovědné za čtyřicet let bezpráví a útlaku budou povolány ke spravedlivosti, vyplnilo jen zčásti. V době po sjednocení Německa bylo sice zahájeno více než 65 000 přípravných řízení a bylo podáno více než 1 100 obžalob, přesto se ovšem ukázalo jako komplikované dokázat vinu.

Lukáš Novotný, Sociologický ústav AV ČR
Lukas.Novotny@soc.cas.cz

»

« Vydává Sociologický ústav AV ČR, v.v.i., dne 1. 4. 2007 » « Šéfredaktorka: Marta Kolářová »
« Redakční rada: Daniel Čermák, Iva Chludilová, Yana Leontiyeva, Hana Maříková, Lukáš Novotný, Petra Rakušanová, Natalie Simonová, Eva Soukupová, Petr Sunega » « Technická redaktorka: Anna Gabrielová »
« Adresa: SOCIOweb, Sociologický ústav AV ČR, v.v.i., Jiřská 1, 110 00 Praha 1, tel./fax: +420 222 221 662, e-mail: socioweb@soc.cas.cz » « ISSN 1214-1720 »

« © Sociologický ústav AV ČR, v.v.i., Praha »